

HALSİZ KALMIŞ BİR AHLAKIN CEHENNEMİNDE:

AHLAKI HAK SAKLASIN BİR YARIM VAR İÇİNDE

Ahmet İNAM*

Doğu-Batı Dergisi, Sayı 4, Temmuz-Ağustos-Eylül 1998

DÜŞÜNÜLEN VE YAŞANAN AHLAK

Anglo-Amerikan kültürünün içindeki felsefe çalışanlar, yaşadığımız dünya içindeki ahlak (morality) ile bu ahlak üzerine oluşturulan düşünceleri, kuramları (ethics) birbirlerinden ayırıyorlar. Ethic ahlak felsefesidir; ahlaksa, toplum içinde bir arada yaşama sorunlarını düzenleyen kurallardan, değerlerden, haklardan, görevlerden ... oluşur. Buna benzer, ama bir bakıma, kaygıca ayrı bir ayrımı, yaşadığımız dünyayı ahlak açısından anlamada, yapmamız gerektiğini düşünüyorum. Düşünülen ahlakla, yaşanan ahlak. Bu ayrımımız, "morality-ethics" ayrımından farklı, Ahlak kuralları (morality), düşünülen ve yaşanan ahlakta ayrı ayrı olabilir. Yine, ahlak kuramı düşünülen ve yaşanan ahlakta ayrı ayrı yaşanabilir. Öyleyse, düşünülen ve yaşanan ahlak, hem moral hayatın (morality), törelerin hem de onlar üzerine geliştirilen görüşlerin, düşüncelerin yaşantılarına ilişkin özelliklerdir. Gerek ahlakın gerekse ahlak felsefesinin düşünülen ahlak olmadan, yaşanan ahlakla ele alınması söz konusudur. Düşünülen ahlak, kaygı duyulan, sorgulanan ahlakıdır. Yaşadığımız ahlak konusunda herkesin bir kanısı, görüşü, izlenimi olabilir. Düşünülen ahlak bu değildir. Meta-etik de değildir. Meta-etik, ahlak felsefesinin felsefesi olarak anlaşılırsa, pekâlâ kopya çekilerek, otoritelere bağlı kalınarak yaşanabilir. Ülkemizde, ahlakın ve ahlak felsefesinin düşünülen boyutu, düşünülen ahlakı zayıftır. Sokrates, örneğin hem hayatını hem felsefesini yaşıyor ve düşünüyordu. Düşünülen ahlak ve yaşanan ahlak onda bir bütünlük oluşturuyordu.

Düşünüldüğü de yaşanamayan, yaşanıp da düşünülemeyen ahlak ya da ikisinin birbirinden kopukluğu (ahlak şizofrenisi!) çağımız insanında gözlemleyebileceğimiz ahlak yaşantılarıdır. "İmamın dediğini yap, yaptığını yapma" deyişi, bu kopukluğun bizim kültürümüzden bir örneğidir. Ahlak adına nutuk atarlar, ahlak görüşleri üzerine yeterli düşünceler geliştirememişlerdir, dedikleri gibi yaşamıyorlardır. Kopya Ahlakı diyorum buna, ya da papağan ahlakı. Akademisyenlerin bir bölümü böyledir. Kendilerini manevi bir görüşün sözcüsü sananlar da benzeri belirtiler taşıyabilirler ahlak yaşantılarında.

* Prof. Dr. Ahmet inam, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü.

Ahlak yaşantıları, her insanın kendisiyle, kendisinden farklı olan öteki insanlarla bir arada yaşamanın karşımıza çıkardığı çeşitli durumlarda yaşanır. Bu yaşantılar başımızdan geçer. Her yaşantılanan, başımızdan geçen, yaşanıyor demek değildir. Sürü de yaşantılama vardır ama yaşama yoktur. Yaşama, o yaşantının bir bütün içinde konulması, içimize sindirilmesi, insan olarak bizim varlığımızla bütünleşmesiyle ilgilidir. Taklit, yaşantıdır, yaşama değildir. Farkındalığı yoktur ya da zayıftır. Öyleyse insan, içine düştüğü ahlak durumlarını ne yaşanılan ne de düşünülen ahlakla yaşamıyor olabilirler. Bir adam öldürmüştür, diyelim ki, kan davasından; ama ne kan davasının anlamının farkındadır ne de bunu bir vicdan konusu yapıp, sorgulamıştır. Ya da bir insana "iyilik" ettiğini sanmaktadır; diyelim ki, bir yoksula para yardımı yapmıştır. Herkes yapıyor diye yapmıştır. Cennete gireyim diye, bana iyi insan desinler diye. Bu gerekçeler, onun hayatında bir bütünlük oluşturmuyorsa, onun ahlak karakterini meydana getiren öğeler içinde bir yere oturmuyorsa (bu, kendi çabası için olacaktır); sadece bir özentidir, kopyadır, taklittir, "Benzeme" çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında, her ahlak durumu, o durumda eyleyenler için ahlak yaşantıları içerir. Ama, bu yaşantıların ahlak yaşayışı, olması için, yaşantılayanların o ahlak durumu içindeki halleri ve biraz önce söylediğim gibi ahlak karakterlerini göz önüne almak gerekir. Ahlak durumunu yaşayan eyleyicilerin belli bir ahlak hal içinde bulduklarına, bu halin onların ahlak karakterleriyle ilgili olduğuna dikkat edelim. Ahlak hali ya da ahlak hal dediğimiz özellik, içinde bulunduğumuz ahlak durumunu nasıl yaşadığımızı gösterir. Hal, yalnızca ruh halimizi, bedensel durumumuzu, düşünce iklimimizi göstermez; bizim dünyayla, çevreyle, evrenle olan bağımızdan da etkilenir. İşte, halimiz ve karakterimiz yaşantılanan ahlak durumunun, yaşanan ahlak durumu olup olmadığını belirler. (Bu kavramları daha da açmaya çalışacağım, birazdan!)

Bu ayrımlar, çağımızda yaşanan ahlak durumlarının yapısına ilişkin değerlendirmemize katkıda bulunabilir. Yaşantılanan, yaşanan, düşünülen durumları göz önüne alabiliriz. Çağımız insanı ahlak tecrübesini, yaşantısını geçiriyor ama, yaşayamıyor, düşünemiyor. Salt yaşantılanıp yaşanamayan ve düşünülmeyen ahlak konusunda birkaç gözlem gerekebilir.

ÇAĞIMIZ AHLARI ÜSTÜNE GÖZLEMLER

Çağımız insanı, yaşayışını geçmişten gelen alışkanlıklarını, teknolojinin, bilimin, sosyo-ekonomik hareketliliğin itmesiyle birleştirerek düzenlemek istiyor. Bu düzenleme çabası, gelenekten gelenle yeni sorunların çözümlenmesi ekseninde dönüyor. İçine düşülen ahlak durumlarına eylemlerimizi dayandıracığımız ilkeler temellerini nereden alacaktır? "Geçmişten, gelenekten" yanıtı yetmiyor. Hangi gelenek? Gelenek nasıl taşınacak ahlak durumlarına? Geleneği

taşımamak olanaklı mı? Deyim yerindeyse, "Kartezyen Bir Ahlak" nasıl olanaklıdır? "Düşünüyorum, o halde varım"a benzeyen bir biçimde, kendisinden hareket eden eyleyici, içinde bulunduğu ahlak durumunda, "eyliyorum, o halde ahlaklıyım" diyebilir mi? Desteği akıldan alıyorum, ahlaklı eylemeyi bana öğreten akıldan. Belki Aristocu anlamında bir Phoronesis, belki Kantçı anlamıyla bir Pratik Akıl bize ahlak yaşantımızda yol gösterici olabilir mi?

Ahlak durumlarında dayanılan ilkelerin "kuramı", felsefesi olamaz diyen, kuram karşıtı görüşler var çağımızda. Etik (Ahlak Felsefesi) olanaklı değildir, diyen, felsefe neye dayanarak bize yol gösterecektir? Olanaklı bütün ahlak kuramlarının yıkılabileceği savı, mantık ya da ondan her ne anlaşılıyorsa akıl düzeyinde anlamlı olabilir. Belki de Levinas'ın iddia ettiği gibi, ahlak, bilim yapan akıldan, bilgiden yola çıkarak ulaşılabilecek, anlaşılacak bir alan değildir.

Yine de çağımız insanı sorunlarını "pragmatik" düzeyde çözmeye çalışıyor. "Etik Kodlar" arıyor, kendine. Meslek odaları, doktorlar, mühendisler, iş adamları böyle kurallara acil olarak ihtiyaç duyuyorlar. İçine düştükleri durumlarda yaptıklarını yargılayacak kurallar olsun istiyorlar. Örneğin tıpta, gen mühendisliğinde, organ naklinde, ötenazide, psikiyatride kurallar belirlemek istiyorlar. Bilgisayar alanında, İnternet kullanımında, enformasyon teknolojisinde, şirketlerin rekabet alanında (belki yaptıklarını meşrulaştırmak amacıyla) ne ahlaka uygun ne değil bilmek arzusuyla yanyanıyorlar. Sorun bu kadarla bitmiyor. Çevre kirliliğinin, doğadaki yaşam dengesinin bozulmasının yol açtığı sorunlar karşısında, çevre ahlakı, "geo-etik", hayvan ahlakı, bitki ahlakı, toprak ahlakı, deniz ahlakı sorunları gündeme geliyor. Kadınların ezilmesini engelleyecek bir cinsellik ahlakı, ırkçılığın yaşattığı zulmü önlemeye yönelik ırk ahlakı, dünyadaki açlığı gidermeye, yoksulluğu kaldırmaya yönelik ahlak arayışları gündemin önünde. Ayrıca, ahlak kuramlarındaki görecelik sorunu, ahlak alanında egoizmle ilgili çıkmazlar, yararcılık (utilitarianism), din-ahlak bağı, çağımızda tartışılan sorunların bir diğer bölümünü meydana getiriyor. Bütün bu giderek karmaşıklaşan sorunlardan çıkış, yalnızca duygularımıza dayalı ahlakla olanaklı mıdır? Emotivism adını verebileceğimiz (A. MacIntyre!) bu çözümde, salt "öyle istediğimiz için" mi eylemde bulunmalıyız?

Çağımızda yüceltilen değerler var. "İnsan Hakları", "demokrasi", "çoğulculuk", "eşitlik" gibi ... Bu, savunuluyor gibi görünen değerlerin "ardında" ne gibi niyetlerin, örtme, gizleme çabalarının, iki yüzlülüklerin bulunduğunu bilmiyorum. Ama, sürekli olarak, bu kavramları savunduğunu söyleyen ülkelerin, kuruluşların bu kavramların ardına sığınabildiğini gözlemleyebiliyoruz. "Ahlakın ard alanı", ard niyetlerin, içten olmayan tutumların alanıdır. Ahlak durumlarının yaşantılanmasında, özellikle çağımız insanı için ard alanın işe karışması, belki kaçınılmazdır. Çünkü, bildiğimizi, farkına vardığımızı sandığımız yönelişlerimizin ardında Hegel,

Schopenhauer, Freud'dan sonra ne olduğunu bilebilme güçlüğü ile (bilinç dışı güçler. ..) karşı karşıyayız. Aynı ahlak durumunu yaşayan, hayatı paylaşan, bir arada yaşama sorunlarını bir türlü çözememiş insanın, ard alanını fark edebildiğince fark edip bunu üleştığı ahlak durumundaki insanlara söylemesi gerekir. Ancak böylesi içten ahlaklı, samimi ahlak taşıyan insanlar, peşinde koştukları değerlere yaklaşılabirler.

Ahlak durumlarının yaşantısından onların yaşamasına geçebilme koşullarından biri içtenlik. İçtenlik açık olmayı da gerektiriyor. Savunduğumuz görüşlerin, düşüncelerin, niyetlerimizin anlam açısından kaypak, belirsiz olması, hele hele bu kaypaklık ve belirsizlikten yararlanıp ahlak durumlarında "kıvırtan", "yanar döner" biri olmamıza olanak sağlıyorsa çok tehlikelidir. Bize bu açıdan benzer ülkelerde, yönetimde bulunan ya da yönetime talip olan insanlarda bu içten-sizlik, kaypaklık özelliği, ahlakın ard alanının sürekli iş başında olduğunun göstergelerinden biridir. İçten ve açık olan insanın yaşadığı ahlak durumlarında "sorumluluk" taşımaması pek olası görünmüyor. "İçtenlik ve açıklıkla" hiçbir sorumluluk taşımak istemediğimizi söyleyebil-mek bile, karşı tarafın sizden beklentilerindeki yanılmayı engellemesi açısından, bir bakıma sorumluluktur.

İşte, çağımız insanı, ard bahçesi sürekli önünde yaşıyor; girdiği ahlak durumlarında karşı tarafı "ikna etme" ("kandırma" mı demeli?) amacıyla "retorik" teknikleri kullanmaya çalışıyor. Satıcıdır o, yarışmacı bir satıcı, kendisini, bilgisini, malını satmak isteyen bir satıcı. Şirketler var, ahlakın ard alanında, kıyasıya bir kavga var. Yüksek değerlerin peşinde olduğunu, dini bütün bir mümin olduğunu sanan bir yığın çıkarıcı, sürekli aldatıyor; kendini ve ahlakdaşlarını. (Ahlakdaş: Aynı ahlak durumlarını paylaşan insanlar!) Manevi boyutu hiçlenmiş, kalmamış bir şirket yönetimi ahlakıyla karşı karşıyayız. Salt ayakta kalmak, ölmek için tutunuyor ahlakdaş-ların, ahlak ilkelerine. Belki birçok şirket ahlakı taşıyan insanlar için ilke, ilkesizliktir. Belki de ilke çok basittir: Yıkılma, diren, başar, kar et. Çağımızda, ahlak durumları, ahlakın ard alanı ile kaplı; ilkeler karakter, hal gibi üç temel ahlak ögesi, etkisini, önemini yitirmiş. Eylemler, ey-lemlerle kazanılan başarılar ön plana çıkarılmış. Şimdi, genel çizgilerle, çağımızdaki sorunları anlamak amacıyla, ahlak durumunun yapısını yeniden inceleyelim.

AHLAK DURUMU VE BİLEŞENLERİ

Ahlak durumları, yaşama biçimlerini paylaşanların birlikte buldukları durumlardır. Dünyanın çok uzak bir köşesinde ya da uzayda belli bir gezegendeki varlıklarla paylaştığımızı düşündüğüm hayat, onlarla belli bir ahlak durumunu paylaşıyor olmam demektir. Sorumluluğunu duyduğum ya da bana karşılık sorumluluk duyanlarla paylaştığım ahlak durumları olabilir.

Ahlak durumlarının oluşması için tek, "bir tarafın" bile "öte tarafa" ahlaki yönelimi yeter. İnsan kendisiyle ilişkiye geçebildiğinde, kendisiyle bir ahlak durumu yaşantılayabilir. Kendimizle ilişkiye geçebilmemiz ne demek? İçimizde olup biten söyleşinin sesini duyabilmek demek, kendimize ahlak kaygılarıyla yönetebilmek demek.

Her insan, kendi çevresinde bir ahlak alanı oluşturur (Sanki, elektrik yükünün çevresinde oluşan elektro-magnetik alan gibi!). Kendi çevresindeki ahlak alanına yönelen birey, kendisiyle ahlak diyaloguna girebilen, kendisini ahlak açısından yargılamaya başlayan kişi, ahlak alanını, ahlak durumuna dönüştürür. En az iki kişinin ahlak alanlarının örtüşmesi de ahlak durumlarını oluşturur. Biraz önce söylediğim gibi çevremdeki ahlak alanı, dışımda bu alandan habersiz kişilerin ahlak kaygılarını taşımaya başlarsa, onlarla aralarında ahlak durumu ortaya çıkmış olur. Tek başına, tekil alanlardan kalkılarak ulaşılan ahlak durumlarının yanında bir arada ortak yaşamalardan çıkan ahlak durumları söz konusudur. Ne ahlak durumları dışındadır? Ahlakı insan alanı içinde düşünme alışkanlığı içindeyiz. Bir karınca da çevresinde böyle bir ahlak alanı yaratıyor mu? Biz insanların yarattığı alan içine girdiğinde, ahlak alanımızın yapısına göre karıncayla bir ahlak durumu içinde olabiliyoruz. Aynı şey, ağaçla, kuşla, bulutla, toprakla, ilişkimizde de söz konusudur. "Ben ahlak alanına giren her insan ve farkına vardığım her varlıktan sorumluyum" dersanız, ahlak durumunuzu son derece genişletmiş olursunuz.

Ahlak durumu içinde, genellikle eylemde bulunan insanları taşır. Bu insanlara eyleyici/er diyebiliriz. Eyleyiciler, eyleyen, eylemde bulunan insanlardır; eylem bir ahlak durumu ürünüdür; onun süreç alanını bir yana bırakırsak. Ahlak durumu, eyleyicilerin eyleşme ortamıdır, eyleşme, bir ahlaksal etkileşme biçimidir; eyleyicilerin eylemleriyle birbirleriyle etkileşim kurmaları, birbirlerini etkilemeleri, etkilemeye çalışmalarıdır.

Eylem eyleyiciye önce niyetle bağlıdır; ahlaki yönelme, niyetimizle başlar; niyetimiz bizi, seçmeye, seçmemiz de karara götürür; karar, eyleme. Eylemimizin özgürlüğü sorunu, niyetimizle eylemimiz arasındaki bir zincir içinde tartışılabilir. Niyetimiz ne kadar özgürdür? Niyetimizle kararımız arasında bağ kurma, karar uygulamaya, eyleme geçirebilme gücümüz ne kadardır? Ne kadar bütünsel bir eyleyiciyiz biz? Şu anlamda: Niyetimiz, seçmelerimiz, kararlarımız, eylemlerimiz arasındaki bütünlüğü sağlayabiliyor muyuz? Kararlarımız, niyetlerimizden kopuk, yaptığımız seçimler kararlarımızın bir sonucu ya da kararlarımız seçimlerimizin bir sonucu değilse; kararlarımızla eylemlerimiz arasında köprü yıkılmışsa; böyle bir eyleyici isek, darımağın, paramparça bir eylemciyiz demektir. Çağımız insanı bir paramparçalığı yaşayan insandır. Niyetten eyleme uzanan yollarda yitmekte, niyet karara ulaşmamakta, karar eyleme erişmemekte; eylem niyeti, niyet eylemi besleyememekte. Eylemcinin ahlak durumlarını

yaşayamamasında eylemsel bütünlüğü, niyet-eylem bağına kuramayışının etkisi de vardır. Eyleyici oluşturduğu ahlak alanıyla öteki insanlarla ahlak durumları içine girdiğinde, bu paramparçalığı yüzünden, yalnızca ahlak durumlarını, ahlakı yaşayamamakla kalmıyor; ayrıca bu durumunu fark edemiyor, düşünemiyor. Ne yaşanan ahlak kalıyor ortada ne de düşünülen ahlak. Ahlak alanları ard niyetleriyle yüklü; ahlak alanları "ard alanlarla kaplı" insanlara dönüşüyor.

Eylemler, niyet-karar bağlantıları ya da kopuklukları taşıyarak, boşluktan ortaya çıkmazlar, ahlak durumunun bir diğer bileşeni ile bağları söz konusudur: İlkelerle. Ahlak ilkeleriyle, ahlak kuramlarıyla, ahlak kurallarıyla, gelenekle, törelerle, değerlerle şu ya da bu biçimde ilintilidirler. Ahlakta eylemi hedef alan düşüncelere, kurallara, ister bu düşünceler felsefi kaynaklı olsun isterse inanç sistemlerinden, gelenekten gelsin tümüne ilkeler diyorum. İlkeler önünde mi gidiyor eylemlerin, ardında mı? İlkelere göre mi eyliyoruz, yoksa eyledikten sonra onlara ilkelerden kulplar mı takıyoruz eylemlerimize?

Çağımız insanı, hedefi olan, sonuç aldırıcı, etkisi olan, işleyen ilkelerden yana. Gelenekten devraldığı, eğitimle öğrendiği ilkelerden bir bölümünü eylemlerinin dışına atıyor; onlara dayandığını söylese de onları eylemlerine uyduruyor, bir bölümünü yadsıyor; genellikle sonuçlarına önem veriyor, ilkelerin kendisi pek dikkatini çekmiyor. Düşünülen ahlakın ortada olmayışının gerekçelerinden biri de bu; sonuçlarla, çıkarlarını korumaya çalışıyor; çağımız insanı ayakta durmaya çabalayan bir insandır; hayatta kalmaya çalışan. Yoksulluk içinde ezilenler elbette böylesi bir çaba içinde olacaklar; diyebilirsiniz. Varsıl (zengin) olanları da böyle davranacaklar. Hayatın tadını çıkaranlar ahlak durumlarını yaşantılayıp, yaşayamadıkları için (ilkelerin farkına varmadıkları, içtenlik, açıklık başarısına erişemedikleri, bundan dolayı ahlak alanları ard alanıyla kaplandığı için ...) yaşanan ahlakın uzağındalar. Hayatta kalma ahlakı, daha önce sözünü ettiğim şirket ahlakı, bu ilkelerle ilişkiye, iletişime geçememe özürlerinden doğuyor.

Neden ilkeler yaşanmıyor? Çevrecilerin, feministlerin, dindar insanların, ideoloji yanlılarının ilkeleri yok mu? "Ahlak kod"ları var! Olmayan alanlarda da (teknoloji kullanımı, iyi ölüm-ötenazi-iletişim, rekabet alanları gibi) kodlar bulunmaya çalışılıyor. Birtakım kurallar yazılı hale getirilirse, ahlakın oluşturulabileceği düşünülüyor. Hukukla ilişkimizde de bu sorunun bir yanını görüyoruz. Hukuk kurallarını çıkarlarımız doğrultusunda eğip, bükme istiyoruz. Kuralları "delmek", kaçamak noktaları bulmada "hile ahlakı", "kurnazlık ahlakı", "hinlik ahlakı" geliştirebiliyoruz.

Şöyle bir bakınca insanın "ahlak çoktan elimizden gitmiş de haberimiz yok" diyesi geliyor.

Dikkat edilirse burada ahlak kavramını çok farklı anlamlarda kullanıyorum. Ondaki belirsizliği de anlamlı buluyorum. Bu belirsizliğin olumsuz bir görüntü yarattığını görsem de bu olumsuzluktan, yeni ahlak yorumları yapılabileceğini düşünerek yararlanmak istiyorum. Bilmem bu isteğimle bir ahlaksızlık mı yapmış oluyorum?

İlkelerin eylem süreciyle bütünlenebilmesi açısından, eyleyicinin ahlaki varlığı çok önemlidir. Eyleyicinin ahlaki varlığı yaşadığı ya da yaşantıladığı hallerle, ahlaki karakterinde ortaya çıkar. Ahlaki hal, eyleyicinin yaşantılarına zemin oluşturan, yaşantılarının, deyim yerindeyse, rengini belirleyen, onu içinde bulunduğu ahlak durumunun ontolojik boyutuyla ilişkiye sokan, kendisini yine yaşantıyla veren, yaşantılanan ya da yaşanandır. Salt psikolojik süreç değildir, bir "zihin süreci"de (örneğin düşünme gibi...) değildir. Ahlak hali, kâinata kendimize verdiğimiz (biçtiğimiz) yerle ilgilidir. Öfkeli, üzüntülü, sevinçli olma psikolojik süreçlerdir; kafamızın düşüncelerle meşguliyeti, kavramsal düşünme çabamız zihin sürecidir; hal, bütün bu süreçleri özelliğine göre içinde taşıyabilir ama onlardan farklıdır. Niyetimize, kararlarımıza, seçmelerimize dek uzanır, onları bütünlür. Bir insanın sorunlarına dostça ilgi göstermenizin öncelikle bir "görünüşü" var. Sizin eyleminiz öyle görünüyor olabilir, durum içindekilere. Bu dostça ilgiyi hangi "hal" içinde yaptığımız, hangi hali yaşayarak ortaya koyduğumuz, sizin yaşantılayacağınız bir şeydir. "Niyet" bu halin bir parçasıdır; niyetimiz de eylemimiz de görüldüğü gibi "dostça" mıdır? Dostçalık hali, gelip geçici niyetlerle, psikolojik ya da zihinsel süreçlerle açıklanamaz tümüyle; bu hal dünyaya, insana, kâinata, varoluşa, inançlarımıza yüklediğimiz anlamlardan kaynaklanan bir yöneliştir. Almanca'daki karşılığından (stimmung) yapabileceğimiz çağrışımlı bir titreşimdir, içimizdeki, titreşimler ağıdır, dostça olma hali şu ya da bu kişiyle ilgili değildir; haller özel durumlara, tek tek, ayrı ayrı durumlara göre belirlenemezler. Dostça olma halim, benim geçmişteki ahlak durumlarından yaşaya yaşaya öğrendiğim, edindiğim, kazandığım bir haldir. Tek tek ahlak durumlarına bu halle girerim; bu halimi, belli bir psikolojik süreçle yaşamam gerekmez. Öfkeyle de dostça olma hali yaşanabilir; üzüntüyle de. Kızarsınız ama dostluk kızıdır bu; tıpkı sevginin "düşmanca sevgi" olabileceği gibi. Bu durum yalnızca niyetle açıklanamaz, çünkü niyet, tek tek durumlarda ortaya çıkar. Dostça niyetli olmayı isteyebilirsiniz ama o hali yaşayamayabilirsiniz. "Rol yapma", halsizlik (!) halidir. İnsanlar modern dünyada hallerini yaşayamıyorlar, onları fark edemiyorlar; oluşumlarına katkıda bulunamıyorlar. Örneğin, dünyaya dostça olma hali, tüm psikolojik süreçleri aşar, ama onların düzeniyle ilişkili; bu hal dostluk eylemlerimizle bütünlüşirse, o eylemin bir dostluk eylemi olabileceğinden söz edebiliriz; arkasında dostluk niyeti olsa bile, "rol" hali ile gerçekleştirilen eylemin ahlak açısından dostluğu yansıtmayacağını söyleyebiliriz.

Acı çekmek psikolojiktir. İçinde düşünceleri de taşıyorsa zihinseldir; ama acıyı nasıl çektiğimiz, acıyı hangi tavırla yaşadığımız haldir. Örneğin umutla (bir gün bitecek, kurtulacağım!) çekilen acıyla, acının anlamını sorgulayan, arayan, araştırarak çekilen acıda iki ayrı hal söz konusudur (Burada halin bir "mod" olabileceğini düşünenler olabilir!). Hayattaki zorluklara direnme bir haldir; teslimiyet (örneğin Heidegger'in Gelassenheit'ı anlamında) bir haldir. Yaşantılarımıza bir renk veren, anlam katan bir yaşantıdır, hal!)

Olumlu anlamıyla hal geliştirmek, oluşturmak bir karakter eğitimi işidir. İş bitiricilik haliyle yapılan yardım, çıkarıcılık haliyle gösterilen ilgi, hallerle eylemlerin bütünleşemediği bir dünyada iki ilginç örnektir. İdeolojilerin, eğitim düzeninin, kültüre özgü yaşam biçiminin insanlarda hallerin oluşmasına katkıları vardır. Ahlak açısından bakıldığında, çağımız, halleriyle eylemleri birbirini tutmayanların çağı.

Hal düşüncesi, tasavvufta da bir anlamda yeri ve önemi olan, Heidegger'den edindiğim, ama kendi arayışlarım içinde değiştirdiğim bir düşünce. Bu düşünceyi açmayı ilerideki yazılarıma bırakıyorum.

Olumlu anlamda hal oluşturma karakter eğitimiyle ilgilidir demiştim. "Karakter", "ahlak karakteri" anlamıyla, ahlak durumlarını oluşturan diğer önemli bir bileşen. Eyleyiciye ait bir özellik. Özellikle Aristo'dan bu yana erdem ahlakından söz edilir; erdemler (cesaret, ölçülülük, bilgelik ... gibi) olumlu anlamlarıyla ahlak karakterimizin özellikleridir; erdemlerimiz ve erdemsizliklerimiz bizim ahlak karakterimizi oluşturur ("Karakter", psikososyal bir özellik taşıyan kişilikle karıştırmamak gerek). İşte, ahlak anlamında "kimsin sen?" sorusu, "ahlaki karakterin ne?" sorusuna götürür bizi.

O zaman, kültürel, toplumsal, ruhsal, ekonomik etkiler altındaki ahlak durumları içinde, bu durumları belirleyen, eylemlerimiz, ilkelerimiz, hallerimizin yanında, ahlaki kimliğimizin de ahlak karakterimizin de göz önüne alınması gerekiyor. Bir insanın salt eylemlerine bakarak, onu ahlak açısından değerlendirmeye kalkmamız hem yanlış hem de eksiktir; ilkelerini, yaşadığı (ya da yaşantıladığı) ahlak halini ve bu halleri bütünleyen ahlak kimliğini de göz önüne almamız gerekir. Çağımızda "ahlak kimliği" ya da "ahlaki karakter" gibi bir sözün çok da anlamlı olmadığını, böyle bir karakterin gereksiz bir "uydurma"dan ibaret olduğunu söyleyen düşünürlere karşı, ahlaki kaygılar sonucu, belki de bir "uydurma" olan karakter düşüncesine gereksinim duyduğumu söyleyebilirim.

Ahlak karakteri, niyet-karar-hal-eylem ilişkilerinin belli bir düzenidir; bu düzen zaman içinde kendini belli eder; bu düzen açık kalan bir bitmemişlik gösterir. İnsan ancak öldükten sonra

düzen tamamlanmış olur (Aristo'nun benzeri bir bağlamda söylediği gibi!). Bu bitmişlik elbette yorumlara bağlıdır, kültürel, ideolojik bakışlarla değişikliğe uğrar (Merhumu hep "iyi" bildiğimiz gibi!). Birbirimizi ahlak durumlarında değerlendirmelerimiz, bu değerlendirmelerimize bağlı olarak birbirimize güvenmemiz, birbirimizden kuşku duymamız, ahlak karakterimizin yaşamdaki önemini gösterir. Ahlak karakteri, çağımızda parçalanmış ahlak durumlarını, bütünlümede, ilkeler, niyetler, eylemler, arasındaki bağların sağlanmasında gerekli. İnsanlar, kendilerini bir ölçüde inşa edebilecek karakterleri sorulması, düşünülmesi gerekli soruları sormalıdır. Ahlak, bir arada yaşamayı başarmaya çalışan insanların yalnızca siyasal, hukuksal, toplumbilimsel, ruhbilimsel bakışlarla sorunlarını çözemeyeceklerini bir gün anladıklarında, üzerinde daha önemle düşünecekleri bir alan olacak.

AHLAKI YAŞAMADA BİR "HAL" HATIRLATMASI: HAKKIN SAKLADIĞI YAR

Her kültürün, her yaşama biçiminin bireylere telkin ettiği, aşılılamaya çalışıldığı haller var. Yukarıda anlattıklarımı tekrar ederek, değişik betimlemeler yapmaya çalışacağım. Hal bir yaşantıdır ve ahlakidir. Ontolojiktir. Ahlakidir, çünkü, dünyaya karşı yönelmişliği, tutumu taşır. Birlikte yaşadığımız insanlarla, toplumla, doğayla, varolanla ilgilidir. Bu hal, ahlak karakterimizin bir belirleyicisidir, sorumlusu olduğumuz bir şeydir. Ontolojiktir, varoluşumuzla ilgilidir; ahlak durumuyla eyleyici arasındaki bir bağıdır. Hal, deyim yerindeyse, "insan sahiciliği"dir; olduğu gibi görünme yaşantısıdır; görüldüğü gibi olma. Dünyayı isyanla anlama yaşantısı bir haldir; isyanın ardında durduğu eylem hazırlığı yaşantısı bir haldir; teslimiyet bir haldir; dünyaya Hayyamvari bakabilme bir haldir, carpe diem (günü yakala) bir haldir; tedirginlik, korku ve umutsuzluğun birleştiği algılama iklimi bir haldir; hal bir tavır, bir duruş değildir yalnızca, bunların yaşantısıdır; gelip geçici, belli belirsiz, uçup gidici "psikolojik süreçler"le ilgisi yoktur; hal bir süre için bile olsa bir kararlılıktır; geçmişimizdeki yaşantılarımıza verdiğimiz anlamların ve içinde bulunduğumuz durum ya da durumların bileşkesidir. Bilim aşkı, hakikat aşkıyla yanan bir bilim adamını hakikate uzanan köprüde tutan bu halidir; burada bir "rol", bir "çıkart" söz konusu değildir, bunlar zaman zaman bu araştırma halini etkiliyormuş, belirliyormuş gibi görünse de tıpkı arayışın içindeki kuşku, umutsuzluklar gibi, halin bütünlüğünün yaşanmasında önemli değildir.

Hal, eylemin ardında duran insan sahiciliğidir, bu sahiciliğin insan tarafından yaşanmasıdır. Fırında Yahudileri yakan Nazi onbaşısının hali ile eylemi arasındaki ilişki neydi? Haller eylemleri bütünlerler, insanı, yaşayan insanı gösterirler; çağımız o nedenle halleri anlamakta zorlanacaktır; çünkü "istendik davranışlar" gösterildiğinde, eğitimin amacına varılmış olduğu düşünülür; her çeşme yaptırın erdemli, her sadaka veren hayırseverdir. Eylemin ardında duran insanın

hali, bu hallerin belirlediği ahlaki karakter göz önüne alınmaz; yalnızca sonuca bakılır. Bu da "hali kalmamış" "halsiz" ahlakın ortaya çıkmasına yol açar. Ahlak şizofrenisi alır başını gider; genlerine girer insanın bu halsizlik, şöyle sorar örneğin:

"Kurtarabilir mi acep beni

Genlerimdeki şizofreni"

İnsanların yaşadığı ahlak hallerinin içtenlikle yaşanması sanatta, edebiyatta dile getirilmiştir. Felsefede, örneğin varoluşçuluk, bir halsizlik hallerini "boğuntu", "kaygı", "korku" gibi terimlerle ortaya koymuş büyük varoluş sorunlarını betimlemeye çabalamıştır. Yine insanın varolanı tutmaya çabalayan eli, "sorge" haliyle anlatılmaya çalışılmıştır.

Anlama ile hal içinde olma arasındaki derin bağıntı, yine modern insanın kavrayamadığı önemli bir ilişkidir. Anlayabilmek hal içine girmeyi, "dönüşmeyi", "değişmeyi" gerektirir. Yaşamda öyle kavramlar, sorunlar, durumlar, haller vardır ki, bunların ne denli ince betimlemesini yapmaya çalışırsanız çalışın, onları anlamak için uygun hale girmeyene anlatamazsınız. Karşı taraf, çağımızın birçok "kurnaz" öğrencisinin yaptığı gibi varlığını bütünlüğüne katarak değil de hal değişikliğini yaşamadan kendisiyle öğreneceği konusu arasına mesafe koyarak kendi varlığını işin içine katmadan yalnızca zekasıyla anlar. Dönüşmeden, değişmeden "istendik" davranışları yapıvererek anladığını göstermeye çalışır. Eylemde de anlamada olduğu gibi dönüşmek gerekir. Anlamanın gerçekleşmesi için gerekli olan hal değişikliği, eylemin gerçekleşmesi için de gereklidir. Halsiz eylemler çağdır, çağım. İnsanların halleriyle uğraşacak halleri kalmamıştır, artık! Bulamadıkları, edinemedikleri halleri, kuru eylemleriyle kapamak istemekteler; halleri arayanlarsa, eylemi becerememekteler; eylemsiz hal dönüşümü, hal dönüşümsüz eylem eksiktir.

Belki hal-eylem uçurumunun kapanmasında etkili olabilecek, insanların bu çağda neredeyse unuttukları bir hali kısaca dile getirmek istiyorum. Bu hal şöyle bir türküde (buna benzer değişik türkü sözleri vardır!) dile getirilebilir.

Dersim dört dağ içinde

Gülüm bardağ içinde

Dersim 'i hak saklasın

Bir yarım var içinde

Ben bu türkü sözünden esinlenerek yazılar yazdım. Biri "Urfa'yı Hak Saklasın" sözüyle ilgiliydi. Bu anlayışı "ilim" için söylemeye çalışalım:

İlim diyar içinde

İlim esrar içinde

İlimi hak saklasın

Bir yarım var içinde

Aynı hali ahlak için de yaşayabiliriz:

Ahlak zarar içinde

Ahlak karar içinde

Ahlakı hak saklasın

Bir yarım var içinde

Ahlaka gösterdiğim kaygım, yarimle ilgilidir, yaşayan, canlı, somut sevgiyle; son iki dizeye şöyle de diyebilirdik.

yarimi hak saklasın

Bir ahlak var içinde

"Hak saklasın"dan ne anlıyorum? Bir istek insanı, insan üstü güçle, ölümsüzlükle ilişkiye sokmaktadır. Ahlak, insanı aşan güçlerle, gökyüzüyle ilişkiye geçmelidir. İnsanlarla ilgilidir; insanların yaşayışlarını belirlemektedir.

"Hak saklasın" bir dilektir; geleceğe uzanan, zamanın geleceğine gitmek isteyen; korumak, özen göstermek, yaşamak, yaşantılamak sevgisiyle doludur. "Yarimi hak saklasın"la, "ahlakı hak saklasın" ahlakla bağ kuran halimi gösteriyor. Yarım ahlakı, ahlakım yarım için gereklidir. Ahlakın kökenlerine, insanın dünya gezegeninde yüzyıllarca sürmüş serüveninden çıkararak "doğayı", "toplum"u hiçliği ya da Tanrı'yı koyabilirsiniz. Benim açımdan, yârim arada olduğu için hiçbir fark yoktur, bu konumların ya da inanışların "Hak"ka, ister Tanrı deyin, isterseniz toplumsal düzen; isterseniz varoluşsal anlamıyla "yazgı". Hak benim insanlarla ilişkimi, insanla insan arasındaki ilişkiyi koruyacaktır, korumasını istiyorum. Bunu ilahi düzen adına ya da kozmik düzen adına ya da kaotik düzen adına isteyebilirim; hak düşüncesi, hayattan beklentim, benim varolana uzanmam ona tutunmamdır, ona yönelmemdir. "Ahlakı hak saklasın" derken, "ben karışmıyorum, hak ya da Hak ya da hakçılık (adalet) bunu sana bırakıyorum demek değildir. Kendimi ortaya koyuşumdur. "Ben saklanılanın ardındayım" demektir. "Saklama sorumluluğunu taşıyorum" demektir. "Ahlakın varlığını omuzlarımda taşımaya hazırım" demektir.

Peki ya yarım? Yarım neden ahlak içinde? Ahlak neden yarımın içinde? Kim bu yarım? Ne arıyor ahlak içinde?

Ahlaka, yarı katarak ahlakı sulandırmış olmuyor muyuz? Ahlak, Platon'un idealar ülkesinde yansız ve soğuk tavrını korumak zorunda değil midir? Bu ne laubalilik böyle? Bu sulandırma, ahlaksızlığa yol açmaz mı?

Yıllar önce bir kitabımın (Gülden ile Hoca) bir yerinde bir söz söylemişim, bir türküden esinlenerek.

Neyleyim yarsız gerçeği?

Ben yarsız gerçekten yana değilim, yarsız ahlaktan da. Yarın işe katıldığı yerde, laubaliliğin, hani özentî felsefe deyimiyle, "öznelliğin", "tarafılığın", olduğunu nereden çıkarıyorsunuz ki? Yare bir "sululuk" olarak bakma saygısızlığı nasıl bir ahlaki halin sonucudur? Kafamızda ulu nesnellik, soğuk nesnellik, hayatımızın sıcaklığına inip bize ulaşmıyor. O yüzden nesnelliği sömürüyor, onun ardına saklanıyor; çirkinliklerimize, kaprislerimize, bilgisizliklerimize kılıf olarak hazırlıyoruz onu, kalkan olarak kullanıyoruz. Nesnellik dangalaklarının yarlarıyla hep sorunları vardır. "Kimin yoktur ki?" diyebilirsiniz. Ama onlar, saklarlar, bu yanlarından utanırlar; nesnellik bayraktarlığı yaparlar. Böyle bir tutuma karşı olmak nesnelliğe saygısızlık değildir; aksine saygının bir sonucudur. Nesnellik içtenlik ister soğukluk değil!

Yar, gerçekteki yar, elbette bir metafordur; yarım olan bir metafor, sıcak olan. Korku ve endişelerimin, insanlardan ürküntülerimin, bana acı veren tiksintilerimin ördüğü halimle yaşantılamaya çalıştığım anlıkta yarım yoktur. Yarım içtenliğimdir. İçten pazarlıklı hallerle ahlak yaşamamaz. İçten pazarlıklı hallerle ahlak karakteri oluşmaz (Oluşan karakter olumsuzdur!). İçten pazarlıklı halle gerçeğe bakanın yarı olamaz. Nerede? Gerçekte ve ahlakta olduğunu söylüyorsa, o yarın içinde ahlak yoktur.

Bu hal içinde yönelinen gerçek "hak" olan gerçek, haklı gerçektir. Yar içinde olduğu için yarlı gerçektir. Yerli gerçektir. Yersiz değil. İşte, ahlakın yaşanıp düşünülmesinde eksik gördüğüm, birkaç özelliği ile ipuçlarını vermeye çalıştığım bu ahlaki hale "hak-saklasın- yarım-içinde" hali diyebiliriz.

Öyleyse, halsiz kalmış bir ahlakın cehenneminde, hep birlikte söyleyelim bu türküyü: "Ahlakı hak saklasın bir yarım var içinde, yarımı hak saklasın ahlakı var içinde . . . "